

В. М. Корпусова

ЗГАДУЮЧИ МИНУЛЕ

З останньої третини ХХ ст. у соціогуманітаристиці однією з ключових проблем є проблема простору пам'яті. З виникненням нового напрямку досліджень в «новій історичній науці» здійснюється передбачення В. П. Петрова стосовно того, що наука має повернутися обличчям до людини. В контексті проблеми простору пам'яті зростає зацікавленість до мікроісторії минулого, реальних подій, повсякденності тощо. В контекст цієї проблематики вписуються образи археологічних експедицій, які є соціальними структурами закритих співтовариств. Вони відображають життя співтовариства протягом певного короткострокового часу.

Нещодавно інформація про археологічні експедиції відображала тільки наукову роботу та складалася з наукового звіту, публікацій та фінансового звіту. Але існує інший бік експедиції, завдяки якому велика частка успіху її досліджень залежить від людей, умов їх праці, побуту, дозвілля, загальної атмосфери у співтоваристві. Дуже цікавими могли би бути, але не стали спогади про цей бік експедицій, які працювали за часів репресій 1930-х рр., або в голодні роки по закінченню Другої світової війни. Цікавим може бути порівняння згаданого аспекту буття різних експедицій за різних часів в межах України та українських із закордонними. Проте і нині життя експедицій не згадується ані в польових звітах, ані в публікаціях. Відсутність такої інформації залишається здебільше повз уваги тих, хто нею володіє, тому що про неї за часи СРСР годі було думати. Стереотип мислення продовжується до нині. Цим пояснюється, чому на дану тему в Україні існують тільки одиничні спогади (І. Ф. Ковальова, В. Ю. Мурзин, можливо ще хтось).

© В. М. КОРПУСОВА, 2018

З плином часу багато чого зникає з пам'яті людини, але дещо яскраве, важливе для неї залишається. Я згадую деякі моменти з життя двох експедицій, пов'язаних зі Світланою Сергіївною Бессоновою, якій присвячений цей науковий збірник. Перший — де і за яких обставинах я з нею познайомилася. Другий — наша участь у роботі Північно-Кримської експедиції.

Зі Світланою Сергіївною моє знайомство триває вже майже пів сторіччя. Ми познайомилися спекотним літом 1971 р. у Криму в Керчі — давньогрецькому місті Пантікапей, що на стародавній землі Боспору. На той час я керувала експедицією, яка досліджувала античний і середньовічний некрополі в с. Золоте (кол. Чигіні) на узбережжі Казантипської затоки Азовського моря. Тоді на півдні України прокинулися холерні вібріони, які дуже тривалий час чекали на пробудження за сприятливих для себе умов. Здебільше вібріони ховалися у забрудненому морі, чи в могилах померлих від холери, котрі були засипані хлоркою, але розкопувалися нашими сучасниками — скарбощукачами. У Керчі на горі Мітридат одного разу ми бачили таке власними очима, коли на вихідний приїхали в місто. Мої хлопці прогнали геть скарбощукачів, міліції ми не бачили. Холеру виявили лише у місті Керч, але увесь Керченський півострів було оголошено карантинною зоною й перекрито кордонами на суші на Акмонайському перехресті та на воді — переправі Крим—Кавказ. Вздовж берега по Казантипській затоці снувала катера. Кордон охоронявся ретельно. Така досить велика карантинна зона була необхідна для забезпечення міста продуктами харчування, і Керченський півострів перетворився на острів. В Золотому холери не було, а в Керчі на наш погляд життя йшло як завжди, все пра-

Експедиційні моменти життя

цювало, новим для нас було лише вживання засобів дезінфекції. У морі купатися було заборонено. На кожному кроці на вулиці, на базарі, в магазині, в аптеках було розміщено звичайні рукомийники з хлорованою водою, проте одноразових паперових рушників не було. Засобом дезінфекції люди користувалися й водночас своєрідно дотримувалися гігієни. Наприклад, хлопці з моєї експедиції, коли ми приїжджали на вихідні у Керч, мили руки хлорованою водою з рукомийнику, потім витирали їх об штани на тому місці, на якому сидять. На щастя, холерний вібріон нікого з нас не впіймав.

Виїхати з карантинної зони було можливо лише при наявності довідки про стан здоров'я, яка засвідчувала відсутність в організмі вібріонів холери. Довідка надавалася санітарно-епідеміологічним закладом після проведення спеціального медичного аналізу кожної окремої людини в обсерваторії, розміщеному в Керчі. Заяви на виїзд з карантинної зони спеціальні міські служби формували у список, за яким записували в обсерватор. Заяву треба було надавати заздалегідь, чекати тривалий час через довжелезну чергу у списку. В обсерваторії все було безкоштовним: медичні аналізи, досить непогана їжа в їдальні, ліжка з білизною. Для кожної групи людей зі списку, незалежно від статі, надавали окрему досить велику кімнату. Результати аналізу були готові тільки через декілька днів. Якщо в групі не було хворої на холеру людини, то всю групу вивозили на автобусах з обсерватора за межі карантинної зони, звідки кожен їхав кому куди треба. Слід зазначити, що санітарно-епідеміологічна служба, принаймні в Керчі, працювала професійно та якісно.

Ось за таких умов опинилася в обсерваторії Світлана Сергіївна перед вступом до аспірантури Інституту археології АН України. На той

час вона працювала в Керченському історико-археологічному музеї після закінчення Московського держуніверситету. У той самий обсерватор потрапили археологи з інших експедицій і моя експедиція крім одного москвича. Варто детальніше розповісти про цей випадок, бо в складі експедиції, крім нього, працювали лише кияни. Москвич працював добре, був з усіма в добрих стосунках, але життєву перевірку на порядність не пройшов. Ніхто з нас не знав, що він був сином армійського посадовця високого рангу, а коли стало відомо про холеру, ми здалека бачили його зустріч з військовими, очевидно на ній він домовився про власну втечу з карантинної зони. Раптово москвич, нічого не повідомляючи нікому, зник. Скоріш за все, військові таємно вивезли його в безпечну зону на катері, або провели сушею через карантинний кордон. Коли ми згортували табір, збираючись їхати в обсерватор, то в його наметі знайшли багато порожніх обгортки ліків від холери, про існування ліків ми і не підозрювали. Враження від цього було сильним. Було порушено моральні норми закритого співтовариства — піклування тільки про власну безпеку за потенційно небезпечних умов та ігнорування товаришів. Всі сприйняли це як зраду. 1991 р. серед учасників експедиції в розкопках некрополя Золоте брали участь майбутні знані археологи: Р. С. Орлов, Р. В. Терпиловський, Я. П. Гершкович, Л. І. Виногородська. Працював в експедиції також В. О. Андрушко, майбутній філософ, який вперше переклав з латини на українську мову і надрукував у 2000 р. широковідомий твір неоплатоніка Амвросія Теодосія Макробія.

Обсерватор, де ми проходили обстеження, був влаштований в стаціонарному піонерському таборі в Керчі. Його будинки та подвір'я були оточені досить високим муром і перебували під вартою. Таким чином обсерватор був ізольований від міського оточення. Він заповнювався відразу певною кількістю людей, яким було заборонено входити і виходити з нього за винятком тільки медичного та господарського персоналу. На подвір'ї стояли лавочки, де ми відпочивали на вже лагідному серпневому сонечку. Там я і зустріла Світлану Сергіївну і ще деяких колег з Москви й Ленінграду, які брали участь в розкопках пам'яток Боспору. Для розмов у нас було багато цікавих тем та часу. Усі ми були молоді, сповнені романтики та сподівань на відкриття нового в археології, любили й досліджували античну грецьку культуру, мали однаковий рівень освіти та професійного фаху.

З цієї зустрічі у керченському обсерваторії, завдяки епідемії холери, почалася моя з Світланою дружба. Нас пов'язувало ще багато чого — однакова площина мислення, почуття чорного гумору, пісні, які співали в експедиціях саме на Боспорі, та багато іншого. Ми працювали у різних відділах — Світлана у відділі раннього

залізного віку, в якому я раніше працювала та досліджувала скіфо-сарматську тематику, а на той час вже перейшла на боспорську тематику в античному відділі. Крім того, ми обидві мали досвід в розкопках курганів. Обидві мешкали в Академмістечку, Світлана — в аспірантському гуртожитку на в. Доброхотова, я — в гуртожитку готельного типу на проспекті Вернадського. Разом зі Світланою в кімнаті мешкала аспірантка Віра Семененко, геолог за фахом. Віра мала дуже добре серце, вона не могла пройти байдуже повз тварин, які потребували допомоги. В маленьку кімнату вона то привезла з експедиції із Сибіру змію, то принесла поранену ворону, знайдену у Києві.

У зв'язку з цим не можу не сказати декілька слів ще про одну людину — співробітника Інституту археології, котрий також гаряче любив тварин. Це — Ярослав Андрійович Шаповал, талановитий художник за покликанням. Нажаль, хоча у нього було декілька персональних виставок, а його картини на тему первісної, трипільської, киево — руської археології прикрашали стіни Інституту й потрапили в документальні фільми про трипільля, але без позначення авторства художника, його талант досі не визнаний сучасниками, у тому числі археологами. В Академмістечку, в невеликій квартирі Ярослава, де зростало троє дітей, весь час в одній кімнаті жили різні тварини — то ворона, то змія, то оленя, то черепаха, не кажучи вже про рибок.

Дружба Світлани та Віри триває донині. Не випадково, коли виникла потреба, Віра Семененко допомогла археологічним дослідженням. Вона безкоштовно, як було прийнято за ті часи, визначила породу кам'яних виробів з розкопок Північно-Кримської археологічної експедиції 1977 р.

Ця новобудовна експедиція вже працювала багато років. Спочатку нею керував П. М. Шульц, а з 1967 — А. О. Щепинський, обидва вчені мешкали в Криму, працюючи у Кримському філіалі Інституту археології НАНУ. Тому я не знала, що Аскольда Олександровича Щепинського звільнили з посади керівника експедиції і чому. У червні 1977 р. дирекція Інституту несподівано для мене запропонувала мені керівництво цією експедицією. Відмовитися від цієї пропозиції було неможливо, бо за це карали позбавленням посади. На той час я вже захистила дисертацію на античну тематику, але продовжити дослідження античних пам'яток Боспору дирекція мені не давала змоги, а розкопки курганів для мене були звичайною справою. До того ж, всі знали, що моєю малою батьківщиною був Крим.

Мені дали стислий термін для організації експедиції. Дуже важливо було перш за все вирішити людський фактор, знайти тих, хто увійде до наукового складу експедиції. Для цього необхідно було домовитися з археологами, що

вміють розкопувати кургани і не планують влітку 1977 р. працювати в будь-яких інших експедиціях. Я їх знайшла, це були три жінки, мої добрі подруги і колежанки: Світлана Сергіївна Бессонова, Анета Леонідівна Нечитайло, Катерина Петрівна Бунятян з маленькою донькою Олею. Олі, як і іншим багатьом маленьким дітям, яких матері брали в експедицію, бо не на кого було влітку залишити їх вдома чи відвести до родичів, довелося на собі пізнати переваги й недоліки експедиційного побуту. Дотепний О. В. Сухобоков іронічно назвав нашу команду «жіночим батальйоном», натякаючи на історичний факт існування жіночого батальйону в Російській Імперії, що загинув у боротьбі проти більшовиків у 1917 р. Проте, археологічний бій ми виграли та залишилися живими. Наша команда успішно провела розкопки всіх запланованих 16 курганів, в яких досліджено 183 поховання від доби ранньої бронзи до середньовіччя. Світлана Сергіївна розкопала чотири кургани. Наша дружня команда встигла своєчасно і якісно опублікувати матеріали розкопок у 1977 р., які вийшли з друку у 1984 р. Спочатку ми планували колективну монографію, підготували її, але з'ясувалося, що за зміненними правилами можна публікувати тільки збірку статей. Довелося так і зробити, поділивши текст монографії на три частини — статті, незалежно від того, хто який курган розкопав. Від цього якість інформації не стала гіршою. Збірник наукових праць було оцінено за кордоном. На моє здивування, відповідно до worldcat.org, ще за радянських часів збірник опинився у 12 бібліотеках світу за межами колишнього Радянського Союзу. Звісно, такий успіх результатів роботи експедиції заслуга не тільки старшого наукового персоналу, а і молодих співробітників Інституту, які на той час були лаборантами, а згодом стали відомими вченими. Старшими лаборантами в експедиції 1977 р. працювали: Я. В. Баран, В. П. Белозор, С. А. Купрій, С. Ж. Пустовалов, Л. А. Черних. Лаборантами працювали Т. Г. Рудницька, П. М. Покас, С. С. Россінській, О. П. Боня, фотографом був О. К. Сиромятников.

Польовий сезон 1978 р. також був вдалим. У Джанкойському і Красноперекопському районах, близько до Перекопського перешийку, у 1978 р. за чотири місяця роботи було розкопано 15 курганів зі 191 похованням, датованими від доби ранньої бронзи до середньовіччя. Проте в цих курганах були і поховання сучасних військових, що загинули у 1944 р. У польовому сезоні 1978 р. я залишилася начальником експедиції, але науковий склад дещо змінився. З кадрів 1977 р. залишилися Світлана Сергіївна Бессонова, Л. А. Черних, С. А. Купрій, А. К. Сиромятников. У роботі експедиції також брали участь нові кадри з Інституту археології: І. А. Молодчикова, А. Е. Ельчиц, В. В. Генінг, Г. Н. Лисенко. Фотографом і моїм помічником

при вирішенні проблем, що стосувалися безпеки самих розкопок, обчислення об'єму викопаного ґрунту для місячного звіту до Дирекції Кримканалбуду, був В. В. Доценко — молодий викладач Інституту цивільного повітряного флоту, який був небожем Г. Т. Ковпаненко та брав участь у різних експедиціях з самого дитинства. Знов наша команда підготувала матеріали експедиції 1978 р до друку, проте грошей на їх публікацію вже не було, бо фінансування експедицій призначалося тільки на один календарний рік, гроші, які не використала експедиція до кінця поточного року, до експедиції вже не мали відношення. Щоб хоч якось видати матеріали, довелося знайти компроміс. Матеріали експедиції було надруковано згодом у 1989р. препринтом в чотирьох окремих частинах, але не Інститутом археології, а Інститутом зоології АН УРСР. Цей парадокс пояснюється тим, що Інститут археології передав свій структурний підрозділ — Музей археології у наукову структуру Інституту зоології. Саме в Археологічному музеї Інституту зоології працював В. В. Генінг. Він на свій розсуд і відповідно вимогам до препринту зробив нову редакцію матеріалів, які я йому передала що вже були готові до друку. Якість препринтів багато у чому поступалась публікації матеріалів 1977 р. Йдеться не тільки про поліграфію — було порушено авторські права інших учасників експедиції, деякі необхідні відомості не було надано, було використано недопустимі в наукових виданнях терміни, погіршився ілюстративний матеріал, тощо. Та все ж матеріали були надруковані, а це головне.

У той час, коли я займалася вирішенням проблеми публікації результатів розкопок експедиції 1978 р., і звісно не мала часу досліджувати античну археологію, адміністрація інституту вирішила з відповідними наслідками, що я не відповідаю посаді старшого наукового співробітника. Моя публікація 12 друкованих аркушів матеріалів доби бронзи не зарховувалася, бо була не по античній тематиці. В. В. Генінг за цю публікацію отримав підвищення посади, тоді як мене понизили в посаді.

Археологічних успіхів в роботі експедиції у 1977 і 1978 рр. було досягнуто завдяки дружній команді, ядро якої склали археологи з інституту, її чесній ретельній праці, та повній взаємодовірі. Я розраховувала на совість кожного, усі це розуміли та жодного разу не підвели мене як керівника експедиції протягом двох польових сезонів. Звісно, студенти мали поміж себе невідомі мені стосунки, але якщо в них траплялися непорозуміння, то зверталися до мене як до третейського судді в будь-який час. Я працювала на розкопках курганів поруч з іншими, але були обставини, коли не була присутня на розкопі. Кожного місяця мені треба було підготувати і здати звіт про обсяг виконаних робіт і їх вартість в Дирекцію Кримканал-

буду, яка знаходилася у Сімферополі, а в Київ везти фінансовий звіт, бо у ті часи керівник експедиції був ще її бухгалтером. Сподівання, що мій від'їзд не вплине на результати розкопок, завжди справджувалися. Ретельна перевірка нашої роботи (польова документація, методика розкопок курганів, побут експедиції), яку проводила спеціальна комісія Президії АН УРСР, в складі якої були вчені біологи, геологи, що самі проводили експедиції і знали їх із середини, визначила Північно-Кримську археологічну експедицію 1977 р. однією з найкращих експедицій АН України. Була і комісія Польового комітету і дирекції ІА АН УРСР на чолі з В. Ф. Генінгом — зам директором з науки, в ній брали участь вчений секретар Інституту С. В. Смирнов, антрополог С. І. Круц, були інші перевірки, навіть таємні, результати яких не виявили недоліків.

В експедиції проходили практику, працюючи за традицією здебільше копачами, студенти різних вузів, а саме, Київського університету ім. Т. Г. Шевченка, Київського педінституту ім. Драгоманова, Київського політехнічного інституту, а також відпускники. До речі, серед студентів педінституту проходив практику й після неї залишився працювати в експедиції Олександр Пошивайло, нині відомий керамолог з Опішне, який створив там Державний музей-заповідник українського гончарства. В експедицію приїхав працювати, щоб філософськи осмислити буття і долю людини у часі, В. О. Андрушко, який про це думав, мабуть, ще на розкопках некрополя у с. Золоте на Боспорі.

Археологічне повсякдення було різноманітним. Була нелегка праця на курганах вдень, а на дозвіллі ввечері та у вихідні були різного штибу розваги. Наприклад, в експедиції існувала традиція посвяти студентів-практикантів в молоді археологи — своєрідне археологічне хрещення. Воно існувало вже у 1937 р. у Південно-Туркменській археологічній комплексній експедиції. Світлоною Сергіївною був розроблений певний ритуал цієї посвяти студентів, в якому намагалися вжити грецькі античні традиції наскільки це було можливо за наших умов. Було обсіпанням зернами тих, кого посвячували, за браком зерен злакових рослин використовували плоди дикої маслини (лоха), яка росла в лісосмузі поруч з нашими наметами. Звісно, не обійшли увагою і воду — нею обливали, а потім кидали кожного посвяченого в канал поруч із табором. Були і інші дії. Традиція посвяти була справжнім молодіжним святом, всім було весело і воно запам'ятовувалося надовго. Вечорами на галівинці між наметами розпалювали невеличке багаття, бо вогонь завжди магічно притягує до себе людей. Тихенько під гітару, або без неї лунали пісні, серед них ніколи не було офіційних. Археологічні, туристичні, пісні політ'язнів та інші були російською мовою: «У Геркулесових

столбов лежит моя дорога...», «Пусть я умру под Ахероном...», «Там за Танаис рекой...», «Я потомок хана Мамай...», «Бери лопату, кидай подальше і отдыхай пока летит...», «Я иду по взлетной полосе...», «Будь проклята ты Колыма...» та інші.

Традиційним було святкування днів народження співробітників експедиції з Інституту археології. Накривали святковий стіл. Крім того Сергія Пустовалова вітали віршем, складеним гекзаметром. За подарунком — керамічним виробом — для Люди Черних їздили в магазин у Джанкой. Одного разу восени, коли наш табір розміщувався далеко від села в порожньому колгоспному будинку, де колись розводили тутовий шовкопряд і залишки коконів ще збереглися, ми за столом святкували день народження когось з команди. Несподівано в дім ввалилася гурба сільських молодиків на підпитку з явною метою бійки з нами. Ми завжди уникали спілкування з місцевою молоддю, пам'ятаючи трагічну долю Саші Румянцева, якого вбили місцеві молодики підчас бійки в експедиції О. М. Лескова на Херсонщині. Наша ввічлива розмова з місцевими була результативна, ми запросили їх сісти за стіл і святкувати з нами. Все обійшлося миром.

У вихідні дні ми їздили відпочивати у різні куточки Криму щоб побачити історичні та ландшафтні пам'ятки. Були дальні мандрівки: у гори на Мангуп — Кале, столицю князівства Феодоро, у Судак — генуезьку фортецю, на Боспор, та ін. Подорожі почалися з близького Сиваша. Він дуже відрізняється як від моря, так і від озера. В ньому замість води — рапа, до неї треба йти по грузькому чорно-синьому мулу. Окрім нас на Сиваш приїжджали і інші шанувальники екзотики, вони використовували мул як лікувальну багнюку, обмазувалися нею з голови до ніг без будь-якого медичного контролю. Нам було цікаво, які відчуття у людини викликає рапа, чи можна в ній плавати, а потім її змивали з себе у канаві з прісною водою, що текла вздовж берега Сиваша. У мулу Сиваша ми побачили дещо несподіване — снаряди, бомби та іншу вибухівку різних часів. Коли вітер відганяв від берега воду, то вони оголювалися у мулі. Їх сюди викидали сапери, адже занадто багато всього, що вибухає, зберігав кримський степ.

Яскраві спогади залишилися від поїздки на схід від нас, у мальовничу вузьку гірську долину, де розташована палеолітична стоянка Ак-Кая, яку досліджував Ю. Г. Колосов. Там високо над рівнем річки на самому верху крутого схилу долини немов височенні мурі вертикально зростають білі скелі, звідси походить і топонім — Ак-Кая, тобто Біла Скеля. Ці бескиди геологи звуть куєстами. Такий самий мальовничий ландшафт існує і в південно-західному Криму, де гірські річки Альма, Кача, Бельбек з плином часу також прорізали товщу вапняко-

вих відкладень і утворили куєсти. Проте тільки на Ак-Кая окрім вапняку зі скам'янілими равліками збереглися інші наочні яскраві свідчення існування тут прадавнього океану. Йдеться про зуби акул, які ми збирали ніби гриби. Багато зубів прадавньої акулки, які не були втоплені у вапняк, а просто скам'яніли та виглядали як сучасні, ми знаходили просто на землі. Ці знахідки на бескиді, високо над річкою викликали неймовірні почуття перебування на дні прадавнього океану.

Досліджувати кургани ми почали зі сходу — в Нижньогірському районі, де на ланах вже було зібрано врожай, але не всюди. Відразу за парканом подвір'я, де ми влаштували свій наметовий табір, на великому полі ще цвіла нова для Криму рослина — гречиха. Звідти доносились до нас солодкі запахи хвилі повітря. Гречиха потрапила у Крим разом з водою Північно-Кримського каналу. Та не тільки рослини, але і тварини відчували воду й поширили свій ареал. Проте ми нічого не могли зробити, якщо разом з насипом кургану розкопками руйнували житла таких тварин. Так, одного разу опівдні, коли сонце було особливо спекотне, на обідній перерві ми сиділи на краю лісосмуги, котра, як зазвичай на півдні, давала мало тіні. Бачимо, з кургану, який розкопувала Анета Леонідівна Нечитайло, в насипу котрого була розгалужена система великих широких нір (як ми гадали лисиці), швидко йде повз лісосмугу досить велика кошлата сірого кольору тварина. У неї були коротенькі лапи, масивна широка спина, чорна смуга йшла від носа через очі до потилиці. Судячи з будови нори та зовнішнього вигляду тварини, це був лісний мешканець — борсук. Ніхто з нас до цього не бачив наживо борсука. Взагалі борсуки живуть у горах Криму, але зрідка і у степу. Нам стало його шкода. Але що ми могли зробити? Ми тільки пожартували, мов Анета зробила борсука безхатченком, та тварині від цього легше не стало. Де він знайде нову домівку? Рівний степ, лісу нема, кургани знищуються. Наступного разу ми намагалися допомогти тваринці, чию домівку також зруйнували розкопки. В насипу кургану, що я розкопувала, ми знайшли не тільки нору, але і запаси пшениці на зиму та хазяїна нори. Це був крапчастий ховрашок. Нещасна тваринка мабуть заціпеніла від переляку, не намагалася утекти і не виявила спротиву навіть тоді, коли я взяла її на руки щоб її сфотографувати. Потім ховрашка разом з запасами пшениці, яке заповнило велике відро з верхом, віднесли подалі від кургану в поле і залишили самого. Якщо йому вистачить часу і він зуміє вирити нову нору та запаси їди на зиму ніхто не забере — він перезимує. Ми дали ховрашці шанс на життя.

Бувають роки, коли той чи інший вид тварин надмірно розмножується. 1978 рік був роком великої плодючості мишей. У селі, де ми зупи-

нились, щоб докопати останні кургани й зробити розвідку курганів для розкопок наступного року, я мала змогу спостерігати комічні сцени полювання тварин. Серед дня молодий півник щодуху втікав з мишею в роті, з якого сторчала вже тільки задня половина тулуба миші з лапками й хвостиком, а інші кури наздоганяли його, намагаючись відібрати здобич. Інша сцена: також у полудень кіт сторожив мишу, яка забігла під край купи хмизу біля тротуару і далі не тікала, її було видно усім. Була пізня осінь, і у наметах було холодно. Під базу радгосп нам виділив у селі три маленькі кімнати у старому занедбаному будинку. Навіть у приміщенні уночі вода у відрі замерзала. Миші не давали нам спокою — їли харчі, що зберігалися в диктовому ящику, забиралися кожного дня до всіх у спальні мішки. Та хлопці принесли маленьке руде кошеня, котрого назвали Куняшою, на честь інститутського лаборанта Куницького. Проблему мишей кошеня вирішило.

Розкопки курганів просувалися вслід за сонцем зі сходу на захід по рівнинному степу до самого Перекопського перешийку. Північно-Кримський канал вже існував, будувалася його друга черга. Ми розкопували кургани на полях, які готували під рисові чеки. Дніпровська вода каналу принесла у сухий степ життя, проте водою треба було вміти користуватися. Корінні кримчани знали, що родючі темно-каштанові ґрунти при зайвому зрошенні швидко засолюються й стають непридатними для землеробства. Саме таке явище ми побачили, коли одного разу, розшукуючи курган запланований для розкопок, експедиційна вантажівка проїжджала повз велике за площею поле, де густо росли буро-червоні будяки заввишки до двох метрів. Більше нічого там не росло. Це було дуже незвично, я не знала, звідки такі рослини взялися. Голова сільради, у якого я підписувала «Відкритий лист» і спитала про те чудернацьке поле, пояснив що сталося. Коли збудували канал, він керував відділенням радгоспу, в підпорядкуванні якого знаходилося те поле. Вода була безкоштовна, її було багато, от і поливали самопливом вдень і вночі на свій розсуд. Врожаї отримували великі, але невдовзі вони зникли. Трапилося лихо, солі з глибини землі піднялися на поверхню, з'явилися солонці. Рослини, що на них росли, ні для чого не були придатні, не годилися навіть як підстилка для скота. Таке явище з'явилося тому, що населення Криму після II Світової війни дуже змінилося, переселенці не володіли знаннями агротехніки південної культури поливного землеробства, а гідрологів у сільському господарстві спочатку не було. Вірогідно, такі ж процеси засолення ґрунту з відповідними наслідками відбувалися і в перших ранньоземлеробських спільнотах з поливним землеробством у добу енеоліту—бронзи на різних теренах.

Північно-Кримський канал оживив степ, до нього він був зовсім іншим. На власні очі я ба-

чила, яким він був суворим, посушливим. Тут були і пилові бурі і міражі навіть ще у 1950-і рр. Їх бачили всі, зокрема і я, учасники археологічної розвідки, яку у 1960 р. проводив Ю. Г. Колосов по трасі майбутнього Північно-Кримського каналу. Ми бачили наслідки пилової бурі, що знімала чорну землю з поверхні степу і переносила її дуже далеко. Внаслідок цього кучугури чорної землі, мов снігові намети, були заввишки аж до самого підвіконня хатин. Ми також бачили справжній низовий міраж. Він зазвичай з'являється в пустелі, яким і був тоді кримський степ. Міраж був у вигляді незвичного для Криму пейзажу: на передньому плані була широка водяна полоса річки, а берега, ближчого до нас, не було видно. Над дальнім берегом вгору здіймався зелений крутий схил. На береговій терасі стояла дерев'яна хата, трохи далі вздовж річки височіли копни сіна та верби, за ними ріс зелений ліс.

Однак, степовий Крим був сухим не завжди. Чотири тисячоліття тому тут був вологий клімат, про що розповіли нам знахідки рослинних артефактів з наших розкопок курганів. Особливості мікроклімату та близькість Сиваша обумовили збереженість органічних матеріалів з поховань катакомбної культури, що є унікальним явищем в археології. В одній катакомбі біля двох небіжчиків високого соціального статусу лежали колосся пшениці, загорнуті у грубу тканину, поруч знаходилися чотири дерев'яні колеса від возу. В експедиційних умовах глибоко під землею у катакомбі, не виходячи на сучасну денну поверхню, по якій на той час вже гуркотіли трактори готуючи поле для посіву озимини, вдалося зробити консервацію і зберегти ці унікальні матеріали. Катакомбу ми дослідили через отвір у вхідній ямі, порушуючи правила безпеки. Долівка катакомби була лише трохи притрушена глиною, що впала зі стелі. Ми всі ніби попали машиною часу у добу бронзи, були вражені тим, що в Європі ніколи ніхто до нас не знаходив, не бачив наживо, бо органічні речі швидко зникають, розкладаються. Для роботи зі щоденником, креслення, консервації та фотографування в камері було темно. Щоб її освітити, Володя — водій експедиційної вантажівки, не побоювався можливості розрядити акумулятор авто. Він підключив до нього переноску з електричною лампою. Вона горіла доти, поки всі необхідні роботи з фіксації та консервації матеріалів були виконані. Це зайняло тривалий час, коли я спустилася в катакомбу, високо в небі сяяло сонце, коли вилізла з неї, була ніч, на небі блищали зірки. Весь цей час ніхто не покинув курган, всі чекали на поверхні кінця роботи в ній і раділи археологічному щастю. Акумулятор також витримав, не розрядився.

В іншій катакомбі кістки скелета небіжчика високого соціального статусу під час перепоховання були обмотані очеретом. Ще в деяких ка-

такомбних похованнях збереглися підстилки і настил з очерету. Отже, артефакти з рослинної сировини, котрі належали катакомбній культури і датуються ще початком II тис. до Р. Х. доводять, що кримський степ був придатним для землеробства. На ланах люди сіяли півчасту пшеницю двох видів: одно — та двозернянку. Її колосся вони зображували на глиняному посуді. До речі, в Криму до початку 1930-х рр. ще культивували півчасту пшеницю — полбу. В кримських степових долинах текли річки, в їх плавнях зеленіли болотяні рослини — очерет, ситник, болотниця. По берегам річок здималися віковічні дуби, з яких виготовляли колеса возів. Під вітром в степу покачувалися шовково-білі хвилі ковили. Стеблі ковили та болотяних рослин слугували сировиною для виготовлення ниток, які використовувались для ткання грубої тканини.

Степ дарував нам і побутові сюрпризи, вони іноді ставали проблемами. В Джанкойському районі експедиція отаборилася неподалік села в лісозмузі біля каналу. Готували їжу самотужки, питну воду привозили у великих молочних флягах, які стояли на галявині біля наметів, поруч з обіднім столом. Посуд мили в каналі й полоскали питною водою, для сміття викопали глибоку яму. Такий побут був звичайним для експедицій у степу. Проте якось у всіх почали боліти животи. Ми були в цьому не одинокі, до нас дійшли чутки, ніби вся експедиція І. М. Шарафутдінової захворіла на дизентерію і потрапила у лікарню. Її експедиція працювала у Нижньому Придніпров'ї, далеко від нас, але чого на світі не буває... Такий стан нас не влаштував. Почали шукати причину цієї хвороби, посилили гігієну, посуд мили тільки питною водою, фляги з нею щільно закривали, викопали нову сміттєву яму, стару закопали, сміття прикопували землею. Нічого не допомагало. Відповідь знайшлася випадково. Коли всі відїжджали на кургани, в таборі залишалися тільки чергові, роботи їм вистачало. Я також залишилася в таборі, бо був кінець місяця, треба було готувати два звіти. Працювала за обіднім столом. Раптово на мене зверху посипалося щось біле, незрозумілий порошок і я побачила над головою літак сільгоспавіації, який здобрював поля та, не закривши люка з добривом, робив розворот саме над нашим табором. Ось і знайшлась розгадка нашої хвороби — добрива. Далі було просто. Я швидко знайшла авіаторів в колгоспній їдальні. Ми поспілкувалися і проблема була вирішена. Згадуючи експедиційне харчування, хочу зазначити, що копачі, художники — студенти-практиканти і відпускники — завжди їли те саме, що і археологи і за одним столом. У спекотні дні після їди для чаю всі потребували велику дозу солодкого. Цукор з літрових банок на столі зникав вмить, насипали його знов і повторювалось теж саме. Це був інстинкт самозбереження, підтримка сер-

ця, яке страждає при тепловому перегріві. Звичай готували їжу 2—3 чергові, як правило це були студенти, спеціальних кухарів не було. Якщо були труднощі з покупкою продуктів харчування, або бракувало часу на приготування їжі — ми харчувалися в їдальнях, купуючи однаковий для всіх набір страв. Такою була побутова рівність усіх в експедиції. На їжу треба було витратити лише 1,44 руб. польових коштів на добу.

Крім маленьких проблем, скоріше непорозумінь, експедицію чекала справжня дуже небезпечна проблема. Ми працювали близько від Сиваша, від Литовського півострова, острова Руський, саме там, де двічі армії переходили Сиваш бродом у Громадянську і Другу світову війну. Розкопували кургани біля с. Целінне на землях радгоспу, господарство якого спеціалізувалося на вівчарстві. Незадовго до нашого приїзду тут сталася трагічна подія. Влітку 1978 р. молодий щойно демобілізований з армії солдат-сапер став працювати вівчарем. У степу, де паслися вівці, він знайшов міну і, вважаючи себе справжнім сапером, самотужки почав її розмінювати. Від нього знайшли тільки один чобіт. Довелося і нашій експедиції зустрітися з луною війни, що минула. У великому насипу одного з курганів ми знайшли багато вибухонебезпечних речей: нерозірвану авіаційну бомбу, декілька залізних ящиків з набором снарядів. Останні здавалися готовими до пострілів. На відміну від залізних заіржавлених ящиків гільзи снарядів іржа не торкнулася, латунні голівки блищали мов золоті. Знайшли і набой з трасувальними кулями та ін. Я дуже боялася дротів, що проходили вглибину насипу. Чомусь гадала, що вони ведуть до вибухівки і може через них статися лихо. А виявилося, що вони були телефонними кабелями. Тут сказалося психологічна напруга і вплив кінематографічних сюжетів. За моїм проханням Володя Доценко поїхав у Джанкой й привіз на курган офіцерів із військового саперного підрозділу та із воєнкомату. У міношукачі військові нам відмовили, кажучи, що археологи працюють краще за саперів, і запропонували подальші знахідки боєприпасів залишати на відвалі, а вони час від часу приїжджатимуть та забирають те, що ми знайдемо. Сапери забрали знайдені нами вибухонебезпечні предмети і поїхали. На кургані емоційна напруга зростала. Якщо я на короткий час у справі експедиції відлучалася з кургану, бульдозерист припиняв роботу і чекав на моє повернення. Ми ж працювали не тільки ножами та щітками. Великий бульдозер С-100 з силою вганяв ніж у тверду мов камінь глину десь на 7—10 см. Та нам щастило. Потім в центрі насипу кургану ми розкопали останки радянського офіцера. На скелеті, що лежав на спині, на поясі була граната-лимонка з чекою, стопки тонкого паперу для цигарок-самокруток, шкіряні ремінці від польової

сумки. Скоріш за все це було поховання офіцера, який помер від ран. У насипу ми знайшли також уривки телефонних кабелів, окремі кістки людських скелетів, обгорілі шматки партійного та комсомольського квитків, на одному з яких зберігся уривок вірменського прізвища та медаль «За відвагу» з номером. Людина, якій належала ця медаль, загинула тут навесні 1944 р., вона воювала з самого початку війни, бо тільки тоді на медалі «За відвагу» ставили номери, пізніше медалі були без них. Рештки документів і медаль я віддала в шкільний музей у Джанкої, яким опікувався місцевий ветеран війни. За домовленістю з головою сільради рештки скелетів військових в спеціально виготовленій труні селяни поховали у вже існуючій братській могилі. Коли голова сільради та інші селяни приїхали із труною за останками військових, одночасно на курган підїхав самоскид, водій якого працював на будівництві Північно-Кримського каналу. Виявилося, що він воював в складі армії, що визволяла Крим від окупації нацистів. Саме тут його батальйон форсував Сиваш навесні 1944 р. Він розповів нам про ті вже давні, але незабутні події. Ось ця розповідь.

Його батальйон перейшов Сиваш надвечір, стояла тиша, німці відступили. На пласкій рівнині була лише одна висота, курган, в якому раніше німці влаштували бліндаж. Ним скористалися наші військові, до бліндажу підтягнули телефонний зв'язок, ось і готовий штаб батальйону. В бліндажі відпочивали втомлені після важкого переходу через Сиваш штабні офіцери, серед яких був молодий вірмен, зв'язковий, ординарці. А на світанку налетів німецький бомбардувальник і розбомбив курган з бліндажем. Загинули всі, хто там спав. Дізнавшись про наші розкопки кургану, водій самоскиду не міг не приїхати сюди, щоб віддати шану своїм загиблим товаришам та розказати нам як все було.

На бровці кургану зібралася вся наша експедиція, селяни, всі слухали розповідь учасника тих трагічних військових подій. Несподівано до нас підїхав легковик з Сімферополя з Кримканалбуду з куратором нашої експедиції. Хтось зателефонував йому про наші затримки з розкопками кургану. Чиновник, не звертаючи уваги ні на кого, закричав: «Горни эти мослы в отвал! Тебя ждуть в другом хозяйстве!» Боляче було чути, що гасло: «Ніхто не забутий, ні що не забуто» для чиновницьких прошарків суспільства було порожнім звуком. Наші гості розїхалися, а ми продовжили проводити дослідження кургану. Порушення насипу спостерігалося за стратиграфією. Видно було, що частина насипу була досипана у пізній час, це була сучасна досипка насипу. Воронку від розбомбленого кургану засипали після війни,

останків загиблих, документів, різного штибу вибухівку ніхто не шукав.

Не вважаючи на безпеку, цей курган ми розкопували за всіма правилами археологічних польових досліджень. Винагородою за це була поїздка на вихідні у куточок справжнього Середземномор'я, яким вважається Крим. Ми поїхали у Новий Світ, що знаходиться за Судаком. Від Судака до селища гірська дорога пролягала високо над рівнем моря. Її перетинав плагбаум, вїзд в селище був за перепусткою, якої у нас не було. Довелося довго розмовляти зі черговим, пояснювати йому хто ми такі, що робимо, що знайшли, чому саме сюди приїхали, спрацював і «Відкритий лист», в якому було прохання всім органам допомагати в роботі археологічній експедиції. Врешті-решт нас пропустили. Була вже ніч. Підїхали до селища Новий Світ, яке було видно далеченько унизу біля берега моря. Машину залишили біля дороги. Поскидали спальники біля машини, залишили чергового і пішли вниз до моря через парк якогось пансіонату, в якому вже всі спали. Не побачили і охоронців. Після напівпустельного степу з курявою та лісосмугами, що не дають прохолоди, парк пансіонату з квітучими субтропічними деревами, запашними квітами повсюди, тихим шурхотом прозорих хвиль, що набігають на кам'янистий берег моря — все це здавалося нам справжнім раєм, справжнім новим світом. Наступного дня у мене в голові лунала думка: у кого вистачить духу на мить ковтнути принади цього раю й за своєю волею повернутися у степ, до небезпечного кургану? Але мої побоювання виявилися безпідставними. На другий день у неділю відразу після обіду молодь стала підходити до мене по одному і питати, коли ми повернемося до дому. Своєю домівкою команда вважала наметовий табір у степу. Моральна атмосфера в експедиції була така, що ніхто не хотів відїжджати з експедиції та повертатися до Києва, хоча там його або її чекали невідкладні справи, навіть мала дитина, як от у Іри Молодчикової.

Участь у Північно-Кримській археологічній експедиції дала всім нам, сподіваюся і Світлані Сергіївні, дуже багато. Ми отримали численні якісно нові археологічні матеріали. Незабутніми стали подорожі вихідного дня по історичним теренам та ландшафтним пам'яткам Криму. Ми відчували дух співробітництва у закритому колективі. Експедиція зробила друзями мало-знайомих чи зовсім незнайомих людей. Якийсь час ми жили без ідеологічного тиску, отримали справжній моральний відпочинок, хоча фізично працювали багато.

Такими я пам'ятаю деякі епізоди з нашого минулого, з експедиційного життя. Зараз Світлана Сергіївна поважна людина, відома панована археологиня в Україні та за її кордонами. Бажаю їй щастя та нових творчих успіхів.